

УДК 37.018.1.018.32.064.3.015.3(043.5)

Юлія Кузьменко,

кандидат психологічних наук, доцент,

кафедра психолого-педагогічної освіти та соціальних наук

Комунальний вищий навчальний заклад «Вінницька академія неперервної освіти»

м. Вінниця, Україна

Yuliia Kuzmenko,

Ph.D in Psychological sciences, Associate Professor

Department of Psychological-pedagogical Education and Social Sciences

Communal higher educational institution «Vinnytsia Academy of Continuing Education»

Vinnytsia, Ukraine

27julia26@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2055-7634>

ПРО РЕАЛІЗАЦІЮ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ СЕРЕДОВИЩНОГО ПІДХОДУ ПРИ ФОРМУВАННІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ В УМОВАХ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ СІМЕЙНОГО ТИПУ

АНОТАЦІЯ

Зазначається, що умови зростання дитини у новому середовищі якісно відображаються на її розвитку та формуванні міжособистісних стосунків. В умовах родинного середовища процес формування особистості дитини опирається на таке нове психічне утворення як прихильність, що надає їй можливість формувати сталі стосунки, перш за все, із матір'ю, а потім – із іншими людьми зі свого оточення. Середовище ДБСТ є спрямованим у два напрямки: перший – природне сімейне середовище, у якому дитина зростає, другий – спрямовувальний вплив за наявності чітко визначених орієнтирів, у якому диспозиція батьків-вихователів є домінуючою. Психологічні та педагогічні умови сприяють формуванню позитивно спрямованих міжособистісних стосунків, а саме: родинне підтримувально-соціалізуюче

середовище, яке сприяє зміцненню фізичного й психічного здоров'я дітей, взагалі та зокрема, дітей-сиріт, формуванню у них ціннісних орієнтацій; становленню певних рис та якостей особистості; життєва ситуація успіху, яка полягає у фіксуванні уваги вихователів на певному, навіть незначному досягненні дитини, що сприяє виникненню у неї бажання бути «почутою», висловити власну думку із проблеми, що обговорюється, пропонувати, не боячись помилитися, власні варіанти змістовного обговорення; переосмислення життєвої історії дитини та допомога у переживанні емоційно-травматичного досвіду, що забезпечується психологічною готовністю батьків-вихователів до формування міжособистісних стосунків дітей в умовах дитячого будинку сімейного типу; активна спільна діяльність сприяє тому, що вихованці ДБСТ поступово навчаються поважати товаришів, розуміти їхні бажання, інтереси, вболівати не лише за свою частку праці, а й за роботу своїх товаришів та її кінцевий результат.

Ключові слова: *середовищні умови; міжособистісні стосунки; дитина; батьки-вихователі; вихованці; дитячий будинок сімейного типу.*

Актуальність дослідження. Дитячий будинок сімейного типу (ДБСТ) функціонує на основі сімейного принципу, де поряд із кривно народженими дітьми живуть і виховуються діти, які влаштовані на державне утримання. У Положенні про дитячий будинок сімейного типу зазначається, що ДБСТ – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, бере на виховання та спільне проживання не менш як п'ять дітей, що є сирітами чи такі, що позбавлені батьківського піклування. Особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, називаються батьками-вихователями (постанова Кабінету Міністрів України №564 від 26 квітня 2002 року, с. 60). За чисельністю дітей ДБСТ, як правило, прирівнюється до категорії багатодітної сім'ї, в якій забезпечується вихованцям сімейне оточення та виховання. На

думку Н. Комарової, держава делегує батьків-вихователів для виховання та утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це передбачає контроль з боку держави за зобов'язаннями, які взяли на себе батьки-вихователі. До своїх обов'язків батьки-вихователі приступають лише після підписання договору та ставляться до неї, як до роботи, яка оплачується із державних коштів (Комарова Н., 2006). Влаштування дітей у ДБСТ здійснюється засобом адміністративного рішення: усі відносини щодо його функціонування регулюються Законом України, а змістовні характеристики перебувають у полі зору соціального супроводу та нагляду уповноважених служб, зокрема Служби у справах дітей (постанова Кабінету Міністрів України №564 від 26 квітня 2002 року).

Аналіз останніх публікацій. Дослідженню різних аспектів влаштування та проживання дітей у ДБСТ присвячені праці науковців різних галузей знань - соціальної педагогіки та соціальної роботи (А. Капська, Ж. Петрочко, І. Пеша та ін.); психології (Г. Бевз, В. Ослон, О. Смуk та ін.). Ці дослідники підкреслюють важливість створення у ДБСТ такого середовища, яке б слугувало вирішенню низки задач, зокрема: надати дитині відчуття безпеки та затишку; підтримувати розвиток дитини та створити зв'язки між минулим та майбутнім у найбільш підтримуючий для здоров'я дитини спосіб; створити у прийомних дітей уявлення про минуле і показати перспективу на майбутнє за умови переміщення до ДБСТ чи у ситуації вилучення із кривної родини, чи переведення з інституційного закладу колективного проживання (притулок, інтернат). Дуже важливим при цьому є допомогти дитині зрозуміти, що у ситуації, пов'язаній із таким переміщенням, її вина відсутня. Це пов'язано із тим, що кожне переміщення для дітей пов'язане із сильними емоційними переживаннями (тривожністю), а зростання кількості переміщень посилює ризики деприваційних уражень (Бевз Г., 2003). Тож батьки-вихователі мають враховувати соціальну ситуацію дитини та її співвідношення з індивідуальними можливостями дитини на предмет ймовірності та сили ураження. Такими показниками можуть бути: причини вилучення дитини із сім'ї, її вік, стать,

рівень розвитку тощо. Зокрема, оцінка при влаштуванні дитини у замінну сім'ю (зокрема і ДБСТ), ймовірності розвитку у неї деприваційних уражень розроблена Г. Бевз (Бевз Г.М., 2010). Натомість деякі науковці та практики наголошують на потенціалі сім'ї щодо компенсації негативних наслідків депривації (Романчук О., 2011).

Мета статті – обґрунтування соціальної та педагогічної доцільності середовищного підходу у формуванні міжособистісних стосунків дітей в умовах дитячого будинку сімейного типу.

Методологія дослідження. Виходячи із того, що основними завданнями функціонування ДБСТ є створення необхідних умов для реалізації права кожної дитини, зокрема, на виховання та утримання за принципом родинності; їхнього фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки її до самостійного життя; забезпечення її права на здоровий розвиток (І. Пеша, Л. Пономаренко), процес формування міжособистісних стосунків дітей в умовах ДБСТ слід розглядати як пряму і віддалену у часі комунікативну взаємодію, спрямовану на становлення успішної у соціумі особистості. Така особистість має здатність планувати дії щодо самовдосконалення, аналізувати наслідки змін, що сталися внаслідок цього і переконливо доводити цінність своїх думок іншим. Застосування середовищного підходу як методологічної бази надає можливість розглядати ДБСТ як безпечне середовище, де мають створюватися певні психологічні та педагогічні умови для зростання дитини, а також формування міжособистісних стосунків як соціальної ситуації її розвитку та підґрунтя її подальшого соціального становлення.

Результати дослідження. Значення середовища як зовнішніх умов зростання дитини оцінюється вченими як визначальне в процесі її соціального становлення та нормативного розвитку. Вплив середовища відмічається згідно зі змінами у структурі сім'ї (Й. Вейс, Й. Цубер), особливостями впливу різних соціальних умов: територіального проживання та професійно-статусних характеристик батьків (Л. Волинець, Є Луценко, В. Мухіна, Г. Святненко), при зниженні показників стану здоров'я членів сім'ї (І. Добряков, О. Захаров,

О. Защирина, В. Ткачева); при зниженні показників благополуччя сім'ї та зростання показників деструктивності та асоціальності (В. Бойко, К. Оганян, Л. Олифіренко, Ю. Удовенко, Г. Хоментаскас, В. Целуйко, Т. Шульга) явищі залежності (О. Ємельянова), у ситуації застосування насильства та жорстокого ставлення (І. Алексеєва, І. Новосельський) та зловживань, зокрема сексуальних (Г. Дерягін, О. Дмитрієва, Ю. Піголкін, Н. Щитов). Найсильнішого резонансу отримали дослідження впливу на розвиток дитини деприваційних чинників та умов їхнього колективного проживання поза межами сім'ї (сиротинці, інтернати, притулки). Наслідками такого влаштування стали деприваційні ураження (Й. Лангмейєр, З. Матейчек, Р. Шпіц), несформованість емоційної сфери (Т. Землянхіна, С. Мещерякова), порушення прихильності (Д. Боулбі, М. Ейсвоорт), різні зміни в процесах особистісного розвитку (Я. Корчак, А. Прихожан, Н. Толстих).

Сім'я може чинити як деструктивний, так і відтворювальний ефект щодо розвитку дитини. У ситуації осиротіння дитини її влаштування у замінну сім'ю може мати для неї терапевтичний ефект за умов підготовленості замінних батьків до надання відповідної підтримки травмованій дитині. Дослідження К. Тревартена, а також практичні доробки О. Романчука фіксують важливість створення для членів замінної родини відчуття інтерсуб'єктності, що формується при наявності значущої людини як супутника, з яким можна вести емоційно-підтримувальний діалог (Смук О.Т., 2012). Значущість терапевтичного впливу замінної сім'ї відмічається у працях Г. Бевз, Т. Бондаренко, Т. Каллаган, Д. Скулер, Б. Смолі. Поряд із цим вчені зазначають, що середовище ДБСТ задається згідно із завданнями щодо влаштування та виховання дітей у ситуації функціональної неспроможності їхньої родини.

Специфікою педагогічного потенціалу в умовах ДБСТ є: природність процесу виховання; емоційний контакт дитини із батьками-вихователями, який ґрунтується на довірі дітей до дорослих членів родини; виховання у малій групі найповніше відповідає вимозі поступового залучення дитини до

соціального життя; тривалість виховного впливу батьків-вихователів на вихованців; комплексний підхід до виховання; інтегративний характер виховання; індивідуальний підхід до кожної дитини; взаємна зацікавленість у стосунках батьків-вихователів і вихованців; контроль за негативними проявами серед дітей, негативними впливами на них як внутрішніх, так і зовнішніх чинників (ровесники, ЗМІ, література тощо).

У ДБСТ відбувається формування особистості дитини у природних умовах, вплив прийомних батьків на світогляд і самоусвідомлення дитини домінує. Під впливом сімейного оточення у дитини формуються морально-етичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації, тобто усі ті якості, які характеризують особистість, індивідуальність (постанова Кабінету Міністрів України №564 від 26 квітня 2002 року). Батьки також вносять у сімейну динаміку свою історію життя, особистісні характеристики та особливості взаємодії між собою. Взаємовідносини батьків поширюються на їхні відносини із дітьми. Якщо пари задоволені своїм подружнім життям, то вони проявляють більше теплоти і підтримки до дітей; якщо у подружніх парах багато незгодженостей, то із дітьми вони також встановлюють більш негативні відносини. Як результат у дітей із таких сімей підвищений ризик формування делінквентної поведінки, прояви тривоги та депресії. Як позитивну тенденцію О. Смур визнала наявність обох батьків. Таким чином, виховання дитини у середовищі, максимально наближеному до сімейного, буде позитивно впливати на розвиток особистості (Смур О.Т., 2012). Саме у соціумі здійснюється взаємодія особистості із навколишнім світом. У процесі розвитку адаптаційних здібностей у вихованців формується система міжособистісних відносин, система установок, наявність звички до тривалого вольового зусилля, емоційне самопочуття, стійкість поглядів, ціннісних орієнтацій, моральних якостей, здатність жити у режимі жорстких соціально-економічних обмежень, здатність захистити себе юридично, фізично, матеріально, психологічно.

Формування описаних вище стосунків можливе за певних психологічних та педагогічних умов. Психологічний аспект передбачає вивчення внутрішніх характеристик досліджуваного феномену, моделюється явище у внутрішніх структурах особистості із метою спрямованого впливу на них. Педагогічний аспект зв'язує психологічний зміст із чинниками та механізмами, що забезпечують бажаний розвиток процесів, явищ, властивостей; він передбачає виявлення та створення обставин, що забезпечують ефективність цього впливу. Тож у напрямку вивчення психологічних та педагогічних умов формування міжособистісних стосунків дітей в умовах ДБСТ можна застосувати середовищний підхід, який полягає у тому, що певне середовище формує певні риси особистості. З положень середовищного підходу виходить, що особистість взаємодіє із середовищем через способи життєдіяльності, сукупність яких є способом життя. Певне середовище формує певні дії, тобто вміння користуватися певними способами життєдіяльності. Спосіб життя впливає на формування певних рис особистості. Ю. Мануйлов підкреслює зростаюче значення середовища у розвитку дітей, його тісного контакту із педагогічною системою і визначає як таке, що опосередковує розвиток особистості, при цьому середовищний підхід, як методологічна основа, трактується автором, як ставлення людини до середовища і середовища до людини (Мануйлов Ю.С., 1997).

Науковці та практики вирізняють різноманітні чинники створення розвивального середовища:

оптимальна організація усіх просторів власної життєвої активності, приклад успішного розв'язання внутрішніх і зовнішніх суперечностей, узгодження особистісного та діяльнісного рівнів у взаємодії;

врахування нестійкого характеру середовищних спонтанних впливів та їхнє поєднання із цілеспрямованими;

зміна значущості чинників впливу згідно із віком та ступенем зрілості дитини;

найефективніший вплив має взаємодія з іншими людьми у таких видах діяльності, які мають соціально-позитивні результати та у які дитина готова залучитися за власним бажанням та інтересом;

найефективніші навчально-виховні взаємодії відбуваються на стабільно підтримуваному емоційно-позитивному фоні.

Зазначені чинники впливають також і на формування міжособистісних стосунків дітей в умовах ДБСТ, які являють собою пряму і віддалену у часі комунікативну взаємодію, спрямовану на становлення успішної у соціумі особистості. Особливістю середовища ДБСТ є компенсування ризиків, які несе з собою дитина, і дотримання соціалізуючого напрямку у розвитку дитини; створення відчуття інтерсуб'єктивності. ДБСТ характеризується розширеними батьківськими функціями: не лише власний рід, а й стосунки роду дітей-вихованців (постанова Кабінету Міністрів України №564 від 26 квітня 2002 року, с. 181). Почуття любові та довіри, які між біологічними батьками та дітьми є природними, між батьками-вихователями та вихованцями є набутими та формуються завдяки бажанню допомогти дитині та підтримати її. Виховний вплив ДБСТ спрямований на всебічний та гармонійний розвиток вихованців. ДБСТ сприяє фізичному та емоційному розвитку, розумовому розвитку, оволодінню суспільно значущих норм поведінки, формуванню фундаментальних ціннісних орієнтацій у сфері сімейних і міжособистісних стосунків, психологічній підтримці, від якої залежить самооцінка дитини та рівень її самосвідомості. В умовах сімейного середовища у вихованців формуються якості, які характеризують особистість, її індивідуальність, а саме: морально-етичні смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації. На становлення особистості вихованців ДБСТ впливають стосунки між батьками-вихователями, батьками-вихователями і дітьми, іншими членами родини, участь батьків-вихователів у суспільному житті дітей, інтереси, ціннісні орієнтири, загальний культурний рівень. Поведінка батьків-вихователів є наочним зразком для наслідування вихованцями та впливає на становлення особистості дитини. «Живий

батьківський приклад слід розглядати як специфічну форму передачі соціального, у тому числі і морального, досвіду старшого покоління молодшому, як найважливіший елемент складного механізму соціальної спадщини» (постанова Кабінету Міністрів України №564 від 26 квітня 2002 року, с. 106).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Під успішною у соціумі особистістю можна вважати таку особистість, яка здатна планувати власні дії щодо зміни себе на краще, аналізувати наслідки цих змін, доводити цінність власних думок (ідей) іншим людям. Міжособистісні стосунки вихованців ДБСТ залежать від середовища, в якому перебуває дитина. Із позиції середовищного підходу ДБСТ як форма надання захисту, підтримки, догляду, а також відновлення та зцілення дитини у ситуації функціональної неспроможності її родини, несе у собі потенціал та наснаження щодо привласнення орієнтирів та цінностей, способів мислення та сприймання себе і світу, які зорієнтовують дитину на саморозвиток і просоціальність, як готовність до створення та підтримки взаємопозитивних стосунків. Виходячи із того, що середовище ДБСТ є таким, що одночасно опирається на традиційні засади створення сімейного життя і зорієнтоване на чітке дотримання норм, які визначені у правових документах законодавчого напрямку, це створює можливість розглядати ДБСТ, з одного ракурсу, природним сімейним середовищем зростання дитини, а з іншого, розцінювати як таке, що має спрямовуючий вплив із чітко визначеними орієнтирами, де позиція вихователя є домінуючою та спрямовувальною. Це уподібнює середовище ДБСТ до просвітньо-навчального процесу із визначеною спрямовувальною складовою (Чистяк О.В., 2018). Саме за цих обставин концепція О.Я. Митника щодо взаємин у системі «вчитель-учень» виявляється доречною і прийнятною для вивчення міжособистісних стосунків дітей в умовах ДБСТ як спрямовувального і підтримуючого середовища для дітей-вихованців. Перспективи пов'язані з подальшим вивченням проблеми міжособистісних стосунків у підсистемах

«батьки-вихователі» – «біологічна дитина», «батьки-вихователі – прийомна дитина».

Література

1. Бевз, Г., (2003). Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини, С.Д. Максименко (Ред.), *Проблеми загальної та педагогічної психології*, Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України (Т.V., Ч.5, с. 25–34). Київ: ГНОЗІС.
2. Бевз, Г.М. (2010). Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри, Монографія. Київ: Видав. дім «Слово».
3. Мануйлов, Ю.С. (1997). Средовой поход в воспитании. (Дис. д-ра пед. наук). Рос. акад. образования. Ин-т теории образования и педагогики. Москва.
4. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу. №564 від 26 квітня 2002 року. Відновлено з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF>.
5. Романчук, О. (2011). Сім'я, що сцілює. Львів: Манускрип.
6. Смуk, О.Т. (2012). Соціально-психологічні ризики дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, *Актуальні проблеми психології*, Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України (Т.11 (6), с.656–659). Київ.
7. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування: держ. доп. про становище дітей в Україні за підсумками 2005 р., (2006). Київ: Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді.
8. Теория межличностных отношений В.Шутца. Психолог-практик: тестотека. Відновлено з: <http://brainmod.ru/tests/manual/interpersonal-needs>.
9. Чистяк, О.В. (2018). Психолого-педагогічні умови формування міжособистісних стосунків вихованців дитячого будинку сімейного типу. (Дис. канд. психол. н.) Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький.

**Yuliia Kuzmenko, Ph.D., Associate professor, Department of Psychological-pedagogical Education and Social Sciences,
Communal higher educational institution «Vinnytsia Academy of Continuing Education», Vinnytsia,, Ukraine
27julia26@gmail.com**

ABOUT REALIZATION IN SOCIAL WORK OF ENVIRONMENTAL APPROACH AT FORMING OF INTERPERSONAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF CHILD'S HOUSE OF FAMILY TYPE

Abstract.

Marked, that conditions of increase of child in the new environment are qualitatively represented on it development and forming of interpersonal relations. In the conditions of family environment the process of forming of personality of child leans on such new psyche formation as favour that gives possibility to form permanent relations to it, before for everything, with a mother, and then - with other people from the surroundings. An environment of CHFT is bidirectional: the first is a natural family environment, in which the child is increase, the second - directing influence at presence of clearly certain reference-points, where disposition of parents-educators is prevails.

Psychological and pedagogical conditions assist forming of the positively directed interpersonal relations, namely: family supporting socialization environment that assists strengthening of physical and psychical health of children, in general and in particular, children-orphan, to forming for them of the valued orientations; to becoming of certain lines and qualities of personality; vital situation of success, that consists in jiggling of attention of educators on the certain, even insignificant achievement of child that assists an origin for her of desire to be «heard», to express own opinion from a problem that comes into question, to offer, being not afraid to make a mistake, own variants of rich in content discussion; rethinking of vital history of child and help in experienced emotionally-traumatic experience that is provided by psychological readiness of parents-educators to forming of interpersonal relations of pupils of child's house of family type; active joint activity promotes because gradually study to respect comrades a pupil CHFT, understand their desires, interests, be ill not only for the part of labour but also for work of the comrades and her end-point.

Key words: *environmental conditions; interpersonal relations; child; parents-educators; pupils; child's house of family type.*

References

Bevz, G. (2003). Influence of deprivational factors is on psychical development of child. *Problems of general and pedagogical psychology*, V(5), 25–34. ukr

- Bevz, G.M. (2010). Receiving family: social-psychological measuring. 352 p. ukr
- Manuilov, U.S. (1997). Environmental approach in education. *Doctor's thesis*, 193 p. rus
- About claim of Statute about child's house of family type (2002). *Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF>. ukr
- Romanchuk, O. (2011). Family, that healing. 228 p. ukr
- Smuk, O.T. (2012). Social-psychological risks of children-orphan and children confined of the paternal caring. *Actual problems of psychology*, 11(6), 656–659. ukr
- Social defence of children-orphan and the children confined paternal caring : experience of reformation : state . доп. about position of children in Ukraine on results 2005, 2006. 143 p. ukr
- Theory of interpersonal relations of V.Shuts. Retrieved from <http://brainmod.ru/tests/manual/interpersonal-needs>. rus
- Chistiak, O.V. (2018). Psychological-pedagogical conditions of formation of interpersonal relations of pupils of a child's house of family type. *Candidate's thesis*, 240 p. ukr